

بولی: عروض تے موسیقی

Abstract:

The land of the Punjab is called the land of the songs. Its folk songs are an invaluable treasure of Punjabi Literature. “Boli” is the one of the most popular genre of the folk songs. This is the shortest genre written in one sentence or couplet. These are also called “short poems”. Despite its brevity, “Boli” has the capacity to comprehensively represent every colour of life. Despite travelling from generation to generation in collective memories for centuries, Boliyan have the freshness, sweetness, vigour and impact. Boli originated in the village- almost an independent unit of a community. Men sing it in groups during village fairs and harvest, while women sing it in “Giddha” on weddings and other festivities. The unrestrained deluge of sentiments of shepherds, farmers, cottiers and labourers take an organic shape of “Boliyan”. It teaches us about the individual and collective consciousness of the people of Punjab. These “Boliyan” explicitly describe our relationships, cosmetics, ornaments, happiness, sorrow, wisdom, weathers, cultivation, wars, peace, discriminations and dejections. There are two types of “Boliyan” depending upon their form, rhyme and rhythm. This Earth sprouting genre is also very popular among the youth.

Keywords: Punjab, Boli, Folk Songs, Punjabi Literature, Popular Genre, Giddha, Happiness, Rhythm, Relationships

پنجاب دی دھرتی بلاشبہ گیتاں دی دھرتی اے۔ پنجاب دے لوک گیت لوکائی دے نرول جذبے تے سچے چاواں تے رتجھاں دے عکاس نیں۔ ایہدے وچ پورا پنجاب نظر آؤندا اے۔ لوک گیتاں دیاں مختلف قسماں نیں جیہناں وچ ماہیا، لوری، لے گاؤن، ڈولی، سہرا، ڈھولا، جگنی، چوبولے،

جھوک، گھوڑی، سٹھنی، چھلا، تھال، ککلی تے بولی وغیرہ شامل نیں۔ پنجابی شعری صنف ’بولی‘ دا شمار مشہور اصنافِ سخن وچ ہوندا اے۔ بولی ’بول‘ توں نکلیا اے جیہدے معنے آکھی ہوئی گل۔ ایہدے علاوہ زبان، اشارہ طعنہ، مہنا، جھڑک، ٹوک، ٹچکر تے نیلامی نوں وی بولی آکھدے نیں۔

بولی بناوٹ دے لحاظ نال مختصر ترین صنف اے۔ سدھے سادے، ان پڑھ تے وائی نیجی کرن والے کساناں تے مزدوراں دے نرول جذبے پوری شدت نال بولی وچ ڈلھکاں مار دے نظر آؤندے نیں۔ پنجاب دی دھرتی تے انسانی وسوں ہزاراں سال پرانی اے۔ زبان دے وجود وچ آؤن نال جذبات دے اظہار دا وسیلہ ملیا تے لوکاں گیت آکھنے شروع کردتے۔ ایسراں زبان دا ادبی مڈھ لوک گیتاں توں ای بچا جیہڑا ”بول“ یا ”بولی“ دی شکل وچ تخلیق کیتا گیا تے ایہو بولی ہزاراں سال دا سینہ بہ سینہ سفر کردی مختلف زمانے تے مختلف زباناں نال وٹاندے تے میل جول پاروں اپنا مکھ مہاندرا سنواری ساڈے تک اپڑی۔ جیہڑی پنجاب دی ثقافت، رسم و رواج، رہن سہن، عاداتاں، طور طریقے، قانون، قدراں، جنگ، صلح، زراعت، سیاست، زیور، لباس، حسن و عشق، طعنے مہنے تے عوامی مسلیاں نوں اپنے دامن وچ ولھیٹ کے ساڈا ادبی ورثہ قرار پائی۔ بولی اپنی ہیئت دے اعتبار نال مختصر ترین نظم اے۔ اختصار دے باوجود حیاتی دے ہر رنگ تے انگ نوں جامع طریقے نال پیش کرن دی صلاحیت ای ایہدا حُسن اے تے ایہو خوبی ایہوں دوسری اصناف توں ممتاز کردی اے۔ ایہدے یک مصرعی یا دو مصرعی ہون بارے سوجھواناں وچ اختلاف اے پر زیادہ تر ایہدے یک مصرعی ہون تے متفق نیں۔ میری جاچے ایہ یک مصرعی اے۔ اوہدی وجہ کہ اگر دو مصرعی من لیا جاوے تے شعر داگوں ایہدے دوویں مصرعے ہم وزن یا برابر ہونے چاہیدے نیں جد کہ بولی دے دوویں حصے وڈے چھوٹے ہوندے نیں۔ جیہڑے بولی دے یک مصرعی ہون ول اشارہ کردے نیں۔ اصل وچ ایہں اختلاف دی وجہ ”وسرام“ اے۔ ”وسرام“ مصرعے دے درمیانی وقفے نوں آکھدے نیں۔ وسرام پاروں بعضے سوجھواناں ایہوں دو مصرعی سمجھ کے بھلیکھا کھاد اے۔ جد کہ شاعری وچ ہر مصرع الگ لائن وچ لکھیا جاندا اے۔ ایہں لئی ماہیا، ڈھولا، دوہا وغیرہ دی مثال ویکھی جاسکدی اے۔ ہُن اک بولی دیکھو:

اوتھے ککراں نوں لگدے موتی جتھوں میرا ماہی لنگھدا⁽¹⁾

وسرام پاروں بولی دے مصرعے دے ہون والے حصیاں نوں ”چرن“ آکھیا جاندا اے۔ بولی دا اک چرن وڈا تے دوجا چھوٹا ہوندا اے۔ ایہدے وچ قافیہ ردیف نہیں ہوندا۔ بولی دے اکو مصرعے وچ پوری کہانی یا مضمون ہوندا اے۔ بولی مرداں تے زنانیاں وچ برابر مقبول اے۔ مرد میلیاں ٹھیلیاں تے ٹولیاں دی شکل وچ تونہ، گاہلڑ، چٹنیاں ہور ساز نال بولیاں گاؤندے نیں۔ جد کہ عورتاں گدھے وچ تالیاں دی تھاپ تے اڈیاں دی دھک نال گاؤندیاں نیں۔ جیہدی تیز لے دل دیاں دھڑکنان نوں

وی تیز کر دیندی اے تے ایہ بول احساسِ محرومی، ناکامی، گھٹے جذبات تے ادھوریاں خواہشاں دی بھڑاس کدھن دا ذریعہ بن دے نیں تے امگاں ترنگاں اک نویں جوش نال سرچکدیاں دکھایاں دیندیاں نیں۔ تاریخ وچ بادشاہیاں تے حکمرانیاں دیاں لڑائیاں تے وڈے بندیاں دے کارنامیاں توں علاوہ ہور کچھ نہیں لکھدا۔ ایس لئی سانوں خلقت دی غمی خوشی، احساس، رہن سہن، ملن ورتن، رشتہ داریاں، رسم و رواج تے عاداتاں ویکھن لئی لوک گیتاں دا سہارا لینا پیندا اے۔ بولیاں پنجاب دی دھرتی دے وسنیکاں دے انفرادی تے اجتماعی شعور دیاں عکاس نیں۔ ایہدے وچ پورا پنجاب وسدا نظر آؤندا اے تے سانوں اپنے وڈیاں دے طور طریقے تے مزاج نوں بھن لئی بولیاں توں ودھ ہور کوئی مستند ذریعہ نظر نہیں آؤندا۔

بولی دی اک خاص ہیئت اے تے ایہدا مخصوص وزن اے۔ بولی کیوں بے پنجاب دی مقامی صنف اے تے ایہ پنجاب دے مقامی عروضی نظام یعنی چھندا بندی مطابق بولی یا کہی جاندی اے۔ چھندا بندی وچ شعری وزن دی گن متھ ماتریاں نال کیتی جاندی اے۔ بعض محققاں مطابق بولی وچ 24 ماترے ہوندے نیں (راقم ایس گل نال متفق نہیں کیوں بے بولی دے اک توں ودھ وزن ہوندے نیں جیہدا اگے تفصیلی ذکر آئے گا) پر ویکھن وچ آیا اے کہ نویں نسل چھندا بندی دے مقابلے تے فارسی عروض دے زیر اثر دکھائی دیندی اے۔ ادبی تنقیدی اجلاساں وچ وی شعری وزن، بحر تے تقطیع دی بحث فارسی عروض دے حوالے نال ای کیتی جاندی اے۔ ایس کر کے بولی بارے اک تفصیلی عروضی ویروے دی لوڑ اے تاں بے نویں نسل بولی دے ایس اعلیٰ ورثے دارنگ روپ تے مکھ مہاندرا سمجھ کے ایہدی وارث بنے تے پنجابی ادب نوں بولیاں دان کردی رہوے۔ بولی دی عروضی وڈتوں پہلے عروضی اصطلاحواں دا ذکر ضروری اے جیہدے لئی کھوجکاراں تے سوجھواناں دے وچار حوالیاں دے طور تے حاضر نیں۔ عروض کیہ اے؟ ایہدے بارے محمد اجمل سرور آکھدے نیں:

”کسی موزوں آہنگ میں الفاظ کو ڈھالنا ”شعر گری“ ہے شعری آہنگ کی صحت کا

مطالعہ جو ایک خاص نظام (بحر، وزن، تقطیع) کے تحت کیا جاتا ہے اسے ”علم

عروض“ کہتے ہیں۔“ (2)

مرزا یاس عظیم آبادی آکھدے نیں:

”عروض اس علم کو کہتے ہیں جس سے کلام موزوں و غیر موزوں (نظم و نثر) میں

فرق کیا جاتا ہے۔ ہر شاعر کو (خواہ وہ فطرتاً موزوں طبع ہو یا نہ ہو) اس علم کے

جاننے کی ضرورت ہے۔“ (3)

ایس توں ثابت ہو یا کہ شعری تخلیق واسطے عروضی جانکاری بہت ضروری اے تاں بے غلطی دا

امکان نہ رہوے۔ عروض دا موجد خلیل بن احمد بصری دسیا جاندا اے۔ خلیل نے پہلی وار موزوں کلام دی صحت نوں پرکھن واسطے بحر اں تے وزناں دا نظام دتا۔ اوہنے بحر، وزن تے تقطیع دے سرتے سارا عروضی نظام ترتیب دتا تے اصول سہ گانہ (سبب، وتد، فاصلہ) نوں ترتیب دے کے مختلف دائرے بنائے تے اوہناں وچوں مختلف بحر اں کڈھیاں۔ اوہنے سبب، وتد تے فاصلہ دے مقابلے تے اوہے وزن دے کجھ لفظ متھے جیہنوں افاعیل داناں دتا۔ عروضی ماہراں نے افاعیل دی تعداد دس مقرر کیتی (فعلون، فاعلن، مفاعیلن، مفعولات، فاعلاتن، فاع لاتن، مستفعلن، مس تقع لن، مُتفعلن، مفاعِلُتن)۔ افاعیل دے ہیر پھیر تے رکن اں دی تعداد گھٹ ودھ کر کے بحر اں ترتیب دتیاں جان دیاں نیں۔

وزن: عربی زبان دا لفظ اے جیہدے معنے تولنا، اندازہ، تول، بوجھ وغیرہ نیں۔
بحر: عربی زبان دا لفظ جیہدے معنے سمندر، وڈا دریا اے۔ الفاظ اں دیاں آوازاں دا موزوں تناسب بحر اکھواندا اے۔

تقطیع: تقطیع دا لفظی تے لغوی معنی ٹکڑے ٹکڑے کرنا اے۔ مطلب کہ شعر وچ موجود اکھراں نوں المیراں ونڈیا جاوے کہ اوہ عروضی ارکان دے مطابق ہو جاوے۔ متحرک حرف ساہمنے متحرک تے ساکن ساہمنے ساکن آؤندا اے۔

یاد رہوے کہ عروض دا تعلق صوتی بنیاداں تے ہوندا اے نہ کہ تحریر تے یا ایویں کہہ لئو کہ عروض دا تعلق ادائیگی نال اے نہ کہ لکھتی روپ نال۔ ایہدے علاوہ عروض وچ حرف علت دا کردار بڑا اہم اے۔ عربی لوگ بیماری دی کمزوری پاروں مونہوں ”وائے“ دا لفظ کڈھدے سن تے ایہوتن اکھر حرف علت اکھوائے یعنی ”وا، ا، ے“۔ تے باقی سارے حرف صحیح، حرف علت اوہ اکھر نیں جیہناں دا تقطیع وچ وزن دا شمار شاعر دی مرضی تے منحصر اے یعنی چاہو تے وزن شمار کر لئو چاہو تے گرا دیو۔ ایہ اکھر ادائیگی وچ اپنے توں پچھلے اکھر دی حرکت نوں کھچدے نیں۔

جویں کہ ”ایہ دل“ بول دیاں ”اِ دل“ یا فر ”اوہ دل“ بول دیاں ”اُ دل“ دی آواز سنائی دیندی اے۔ ہن مرضی اے کہ تقطیع وچ ”ایہ دل“ شمار کر لئو یا فر ”اِ دل“۔

تنویر بخاری ہوراں ایہنوں تخفیف داناں دتا اے تے اوہناں ماہیہ دی تقطیع کرن توں پہلاں کجھ تخفیفی مثال اں وی دتیاں نیں۔ اوہ آکھدے نیں:

”لفظ“	تخفیف	نمونہ
ساڈا	سَدَّ	ساڈا یار ملا دے مولا
میںوں	مِیْن	میںوں آس خدا دی اے
گڈی	گِڈ	گڈی چلدی آ تاراں تے

اُتے اُتے اُتے
بنگلا بنگل بنگا
بُرے بُرے بُرے
(4) بُرے حال پناہیاں دے،

ہن ایسے طرح کچھ مثالیں دیکھو جہدے وچ حرفِ علت دی سہولت توں فائدہ چکدیاں تخفیف کیتی گئی اے:

جدوں یاد کریں توں راتیں نگھی نگھی دھپ چڑھدی
ہُن نگھی نگھی دی جگہ نگھ آکھ کے بولی پڑھیے تے بولی دے وزن تے کوئی فرق نہیں پیندا۔ یا فیر ایہدی جگہ ”مُرُ“ دی آکھیے تے بولی دے رنگ روپ تے وزن وچ کوئی فرق نہیں پیندا۔ جویں کہ:

جدوں یاد کریں توں راتیں نگھ نگھ دھپ چڑھدی
جدوں یاد کریں توں راتیں مُرُ مُرُ دھپ چڑھدی
ہُن غور کرو کہ ”نگھی“ تن حرفی تے ”نگھ“ یا ”مُرُ“ دو حرفی اے پر آکھن لکیاں بولی دے وزن تے چال تے کوئی فرق نہیں پیا۔ حرفِ علت دی ایہو خوبی اے کہ ایہنوں گرا کے وی تقطیع کیتی جاسکدی اے۔ کچھ ہور مثالیں دیکھو:

☆ تیرا لک نہ مروڑا کھاوے ہولی ہولی نچ کڑیے گھم گھم نچ کڑیے
☆ اساں سس دا صندوق بنانا چھیتی چھیتی ودھ کرا ہس ہس ودھ کرا
☆ اوہدے نیناں وچ بک بک بکلا کڑی اے جھوم جھوم کے کڑی اے گھم گھم کے
ہولی ہولی، چھیتی چھیتی تے جھوم جھوم دی جگہ گھم گھم، ہس ہس تے گھم گھم آؤن نال کوئی فرق نہیں آیا۔ ایہو وجہ اے کہ بعضے ویلے ویکھن وچ سانوں بولی وڈی لکدی اے پر ادائیگی وچ اوہ پوری ہوندی اے۔ ہن بولی دے عروضی ویروے توں پہلاں کچھ سوجھواناں دے بولی بارے دے گئے عروضی وزن اُتے اک جہات ضروری اے۔ طاہرہ سراء اپنی کتاب ”بولدی مٹی“ وچ تنویر بخاری ہوراں دے حوالے نال لکھدیاں نیں:

”ایس توں اڈ بولی دے عروض بارے میں تنویر بخاری ہوراں نال وی گل کیتی۔
اوہناں دے مطابق بولی دا وزن ’فعلن، فعلن، فعلن، فعلن، فعلن، فعلن‘ اے۔“ (5)
تے اوہ مضمون وچ یعقوب آسی ہوراں دے ماہنامہ ”کاوش“ ٹیکسلا اکتوبر 1999ء دے مضمون دے حوالے نال لکھدیاں نیں:

اردو عروض میں اس کا قریب ترین وزن فعلن (6 بار) یعنی بارہ سبب کے برابر بنتا ہے تاہم اس بات کا دھیان رکھنا ہوگا کہ ایک سے زیادہ سبب ثقیل متواتر نہ آئیں

اور بولی کا اختتام سبب خفیف پر ہو“۔ (6)

میری جاچے سبب خفیف والی گل وی ادھوری اے۔ کیوں جے دل، جد، کڈھ، مل، چل، بل، سبھ، تک وغیرہ سبھ سبب خفیف نیں پر ایہ بولی دے اخیر تے نہیں آسکدے۔ بولی دے اخیر تے صرف اوہ سبب خفیف آسکدے نیں جیہناں دا دوجا یا ساکن اکھر ”حرف علت“ ہووے تے ایہ صرف بولی دے اخیر تے نہیں سگوں دونوں چرناں دے اخیر تے لازمی نیں۔ ممتاز راشد لاہوری اپنی کتاب ”بولیوں کے رنگ“ وچ لکھدے نیں:

”رباعی کی طرح پنجابی گیت کی شاخ ”بولی“ کا ایک مخصوص وزن ہے۔ مفعولن،

فعلن، فعلن..... فعلن مفعولن.....“ (7)

ایہدے علاوہ محمد سلیم طاہر ہوراں ماہنامہ ”بیاض“ لاہور مئی 2018ء دے شمارے وچ صرف ایہنا لکھیا اے کہ بولی بحر متقارب وچ لکھی، پڑھی تے بولی جاندی اے۔

میرے خیال موجب صرف 6 وار فعلن کہنا یا بحر متقارب کہہ دینا یا غیر فاعلن تے مفعولن وغیرہ کافی نہیں۔ بولی دی عروضی وڈ تفصیل دی منگ کردی اے۔ آج تک جنے وی محققاں بولی بارے گل کیتی اے اوہناں دے اختلافی وچاراں دے باوجود اک گل سانجھ رکھدی اے کہ بولی دا تعلق گاؤن نال اے تے ایہ لکھتی روپ دی بجائے سینہ بہ سینہ طرزاں تے دھناں دی شکل وچ ساڈے تک اپڑیاں نیں پر ایہدے وزن بارے گل کردیاں اوہناں سمجھناں نے موسیقی (طرز تے لے) نوں نظر انداز کیتا۔ میرے سوچواناں تے پڑھنہاراں اگے تن سوال نیں:

1- کیہ بولیاں آکھن والے چھندابندی توں واقف سن؟

2- کیہ بولیاں آکھن والے عروض توں واقف سن؟

3- کیہ بولیاں آکھن والے کالج یونیورسٹیاں دے پڑھا کوسن؟

ایہدا جواب یقیناً ”نہیں“ اے۔ تے فیراوہ کبھڑی شے سی جیہڑی اوہناں لوکاں کولوں جذبے دے اظہار لئی موزوں اکھراں دا چناؤ کرواندی سی تے اوہ بولی دا روپ دھار لیندے سن۔ اوہ سی موسیقی یعنی طرز تے لے۔

میرے خیال موجب بولی لئی ماترے، افاعیل تے بحور دے نال نال موسیقی نوں وی مکھ رکھنا پوے گا تاں جے ایہدا اصل رنگ روپ سامنے آسکے۔ اوہناں تخلیق کاراں نے موسیقی (طرز تے لے) کولوں ای چھند تے عروض دی لوڑ پوری کیتی تے لازوال بولیاں تخلیق کیتیاں۔ اوہ جدوں اوس دور وچ گائی جان والی طرز وچ گنگناندے تے اکھر آپے اپنی جگہ تے گننے دی طرح فٹ ہو جاندے سن۔ مثال دے طور تے اک بولی اے:

کالا ناگ لکھایا مچھلی تیری تے (8)

ہن تسی بولی دی کسے دی طرز وچ گا کے ویکھ لوو صرف ”کالا ناگ لکھایا“ ای مونہوں ادا ہووے گا۔ حالانکہ پہلا چرن ایسراں وی ہوسکدا سی ”ناگ کالا لکھایا“، ”لکھایا کالا ناگ“، ”لکھایا ناگ کالا“، یا فیر ”کالا لکھایا ناگ“۔ کیہ وجہ اے کہ لفظ تن ای نیں پراک خاص ترتیب طرز وچ موزوں اے۔ ایہو ترتیب اے جیہنوں اسیں بحر یا چال دا ناں دتا اے۔ بحر ای لفظاں دی موزونیت دسدی اے پر لوک بولیاں دے تخلیق کار بحراں تے چھنداں دی بجائے طرز تے لے توں ای راہنمائی لیندے سن۔

آواز، اکھر، سُر تے لے موسیقی دے اہم جُز نیں۔ اکھراں نوں ادا کرن لئی آواز دی لوڑ ہوندی اے تے آواز دے مناسب طریقے دے اتار چڑھاؤ نوں سُر آکھدے نیں۔ لے ادا نیگی دے وقت نوں پابند کردی اے۔ دوجے لفظاں وچ وقت دی ونڈ متعین کردی اے۔ ایہنوں ردھم وی آکھدے نیں۔ ردھم ضرباں تے چلدا اے۔ دوضرباں دے درمیانی وقفے نوں ماترہ آکھیا جاندا اے۔ ماتریاں دا درمیانی وقفہ یا وقت برابر ہوندا اے۔ چار، چھ، ست، اٹھ یا ہور تعداد وچ ماتریاں دا اک چکر بنایا جاندا اے۔ پہلے ماترے نوں سم آکھدے نیں۔ ہر چکر توں بعد اگلے چکر داسم آؤندا اے۔ ایسراں لگاتار چکر دی شکل وچ ردھم ترتیب پاؤندا اے۔ ڈھولک، طبلہ، ڈھول وغیرہ ایسے اصول دے پٹھ و جائے جانداے نیں۔ ساڈے ساہمنے دو قسم دیاں بولیاں آؤندیاں نیں:

- 1- چھن چھن چھنکے چوڑا چرخہ کندی دا (9)
- 2- میری سس بھراں دی ماری کھنگ کے نہ لنگھ منڈیا (10)

پہلی قسم دی بولی دا عروضی وزن سدھاسدھا اے:

چھن	چھن	کے	چوڑا	چرخہ	کندی	دا
فعلن	فعلن	فعلن	فعلن	فعلن	فعلن	فعلن

اسیں جاننے آں کہ ایس مصرعے وچ اک وسرام آؤندا اے جس پاروں بولی دے دو ”چرن“ بن دے نیں۔ پر جے ایس بولی نوں بار بار دہرائیے تے دو جا وسرام وی نظر آؤندا اے جیہڑا ”کندی دا“ توں بعد اے۔ ایس بولی نوں ردھم دے حوالے نال ویکھیے تے دوجے وسرام دی گل واضح سمجھ آؤندی اے۔ چار چار ماتریاں دے تن چکر یعنی بارہاں ماتریاں دا اک ردھم ترتیب دے کے بولی نوں بار بار تحت اللفظ پڑھیے تے صورت کجھ ایسراں بن دی اے:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
چھن	چھن	چھن	کے	چو	ڑا	چر	خہ	کت	دی	دا	

ہُن اسیں ویکھدے آں کہ بارہواں ماترہ یا ضرب خالی اے۔ ایہو دو جا وسرام اے جیہدے

وچ ذرا ساہ لے کے یا خاموش رہ کے دوبارہ فیہ چھن چھن توں بولی شروع ہو جاندی اے۔ ہن گل اگانہہ ٹوریے کہ ہر ماترے یا دوضرباں دے درمیانی وقفے وچ دوواکھر آئے نیں۔ کسے ماترے وچ دو حرفِ صحیح تے کسے ماترے وچ اک حرفِ صحیح تے اک حرفِ علت۔ حرفِ علت کیوں جے گرایا جاسکدا اے ایس لئی اوہدی تھان تے اک حرفِ صحیح دی گنجائش بن دی اے۔ جویں کہ چوتھے ماترے وچ لفظ ”کے“۔ ایہدا مطلب اے کہ چوتھے ماترے توں بعد تے پنجویں ماترے توں پہلاں اک اکھر دا وادھا کر لیا جاوے تے ردھم اوہنوں قبول کر سکدا اے۔ جویں کہ ”نی“ (نی وچ اک حرفِ صحیح اے جد کہ دو جا حرفِ علت اے)۔

چھن چھن چھننے نی چوڑا چرخہ کندی دا

تسیں دیکھ سکدے اے کہ بولی دے رنگ روپ وچ کوئی فرق نہیں پیا۔ دیکھن وچ آیا کہ بولی دے دونوں چرناں دا آخری اکھر ”حرفِ علت“ ای ہوندا اے۔ ایس کر کے ہمیشہ اتھے اک حرفِ صحیح دی گنجائش موجود ہوندی اے۔ جیہدے لئی لوک اپنی مرضی نال تے، نی، وے، میں، توں وغیرہ لالیندے نیں۔ ہن بولی ایسراں وی ہوسکدی اے:

چھن چھن چھننے چوڑا نی چرخہ کندی دا

ایس گنجائش دی سہولت صرف حرفِ علت ای دیندا اے۔ مثلاً تسیں پہلے ماترے توں تیجے ماترے تک کوئی اضافہ نہیں کر سکدے کیوں جے ہر ماترے وچ دو حرفِ صحیح موجود نیں۔ مزید وضاحت لئی ایہ مثال حاضر اے کہ کسراں اکھراں دے اضافے دے باوجود بولی دا وزن اوہو ای رہندا اے:

گھیو دے دیوے بالاں آ جاوے مترا

گھیو دے میں دیوے بالاں آ جاوے مترا

گھیو دے میں دیوے بالاں آ جاویں جے مترا

گھیو دے میں دیوے بالاں آ جاویں جے توں مترا

گھیو دے میں دیوے اج بالاں آ جاویں جے توں مترا

اُتے دتیاں گنیاں مثالاں نوں تحت اللفظ یا طرز نال (ردھم دی بندش وچ) پڑھ کے دیکھیے تے سبھ پوریاں آؤندیاں نیں۔ ایس توں ثابت ہو یا کہ تقطیع صوتی اعتبار نال کیتی جاندی اے نہ کہ لکھتی روپ نال۔ ایس توں بعد ہن بارہویں ماترے دا ذکر ہو جائے جیہڑا کہ خالی اے۔ اگر اوہدے وچ دو حرفِ صحیح دا اضافہ کریئے تے بارہاں ماتریاں دا چکر بغیر و سرام توں پورا ہو جاند اے۔

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

چھن چھن چھن کے چوڑا نی چرخہ کندی دا تیرا

(نوٹ: تیرا دا تخفیفی روپ ’تِر‘ بن دا اے کیوں جے ایہدے وچ دو حرف علت نیں)

ہن بولی ایسراں بن گئی:

تیرا چھن چھن چھنکے چوڑا نی چرخہ کندی دا

ایہ جے دوجی قسم دی بولی۔ اسیں ویکھنے آں کہ پہلی قسم دی بولی وچ ”تیرا“ تے ”نی“ دا اضافہ ہون بعدوں دوسری قسم دی بولی ساہنے آئی اے۔ تیرا دی جگہ تے تینوں، مینوں، کتے، جدوں، اہے، میرا، کوئی، ساڈا وغیرہ یا ایہناں توں اڈ ایسے وزن دا کوئی لفظ لایا جاندا اے۔ ہن ساڈے کول دو قسم دیاں بولیاں ساہنے آئیاں:

چھن چھن چھنکے چوڑا چرخہ کندی دا

تیرا چھن چھن چھنکے چوڑا نی چرخہ کندی دا

پہلی قسم دی بولی جیہڑی پہلے ماترے یاسم توں شروع ہوندی اے تے وسرام موجود نیں۔ دوجی قسم دی بولی جیہڑی پہلے ماترے یاسم توں پہلے شروع ہوندی اے یاں دو جے لفظاں وچ کہ دوویں وسرام پڑکیتے گئے نیں۔ ردھم دے لحاظ نال سم توں شروع ہون والیاں بولیاں یا پہلی قسم دیاں بولیاں:

(11)	☆	گڈیوں میم اتری	مگرے یارولپا
(12)	☆	چٹیاں دندان دی ماری	داتن نت کردی
(13)	☆	دل دے بول میں بولاں	جنگ نوں نہ جاوے
(14)	☆	پُت ماواں دے لڑدے	پارسمندراں توں
(15)	☆	بانکاں میچ نہ آئیاں	کھریاں کرمتر
(16)	☆	جانداں سجاناں نوں	دے جا چھاپ نشانی

ردھم دے لحاظ نال سم توں پہلاں شروع ہون والیاں بولیاں یا دوجی قسم دیاں بولیاں:

(17)	☆	گھنڈ کڈھ کے خیر نہ پائیے	سادھورب ورگا
(18)	☆	گوری گھنڈ مکھڑے توں چایا	پنتاں نوں اک لگ گئی
(19)	☆	گورا رنگ تے شرتی اکھیاں	آندے جانداں بھابھی آکھدے
(20)	☆	چن چڑھیا باپ دے ویہڑے	ویر گھڑت جمیا
(21)	☆	اساں بیریاں چوں بیر چکھاتا	بھابھو تیری گلھ ورگا
(22)	☆	ویہڑے وڑدا خبر نہیں کردا	بابے گل ٹل پادپو

ساڈے ساہنے بولیاں دے دو مختلف وزن نیں اوہناں دی ردھم دے حساب نال ونڈ توں بعد

عروضی وزن دی بھال ول ودھدے آں۔ پہلی قسم دی بولی دا عروضی وزن کجھ ایسراں بن دا اے:

چھن چھن چھن چھن چھن چھن
چھن چھن چھن چھن چھن چھن
چھن چھن چھن چھن چھن چھن

ایہ بحر متقارب اے۔ یاد رہوے کہ بحر شعر دے دو برابر مصرعیاں دا وزن دس دی اے۔ اگر بحر مثنیٰ ہووے گی تے ایہدا مطلب اے کہ شعر دے دوویں مصرعیاں دے کل رکن اٹھ ہوون گے۔ یعنی اک مصرعے وچ چار رکن۔ پر بولی اک مصرعے تے مشتمل اے جیہدے مختلف وزن دے دو چرن ہوندے نیں۔ ایس کر کے دونوں چرناں دی بحر رکنوں دے حساب نال مختلف ہووے گی۔ جویں کہ مثنیٰ یا مسدس۔ ایس حساب نال دوواں چرناں دا وزن وکھو وکھ ہووے گا:

وڈا چرن: فعلن فعلن فعلن بحر متقارب مسدس اٹم (اک مصرعہ یعنی تن رکن)
چھوٹا چرن: فعلن فعلن فع بحر متقارب مسدس اٹم محذوف (اک مصرعہ یعنی تن رکن)

ہن ایس ویکھدے آں کہ ایس وزن دیاں بولیاں وچ فعلن توں ہٹ کے وی وزن ہوندا اے جیہد اعروضی قاعدے مطابق فعلن نال اجماع جائز اے۔ بحر متقارب وچ تن زحاف (اٹم، اثرم، مقبوض) دا آپس وچ اجماع جائز اے:

اٹم فعلن
اثرم فعل
مقبوض فعول

☆ تیلی نار دا گہنا لوگ تویتڑیاں (23)

تیلی نار دا گہنا لوگ تویتڑیاں
تیلی نار دا گہنا لوگ تویتڑیاں
تیلی نار دا گہنا لوگ تویتڑیاں

☆ ہر چرخے دے گہرے متراں نوں یاد کراں (24)

ہر چرخے دے گہرے متراں نوں یاد کراں
ہر چرخے دے گہرے متراں نوں یاد کراں
ہر چرخے دے گہرے متراں نوں یاد کراں

ہن دوواں چرناں دی بحر دا ناں ایسراں اے:

وڈا چرن: بحر متقارب مسدس (بہ زحافات ٹلم، اثرم، مقبوض)
چھوٹا چرن: بحر متقارب مسدس محذوف (بہ زحافات ٹلم، اثرم، مقبوض)

تن لگاتار متحرک حرفاں چوں وچکار لے اکھرنوں ساکن کرن دے عمل نوں تسکین اوسط آکھدے نیں۔ فعلن فعلن تے فعلن فعلن اوسط نال فعلن فعلن تے فعلن فعلن بن جانداں نیں۔ ایسے کر کے ایہناں دا فعلن نال اجماع جائز قرار دتا گیا اے۔ کجھ بولیاں دی تقطیع تھلے

درج کیتی جا رہی اے:

☆ مچھلی ہلارے کھاوے میٹیاں ناساں تے (25)

مچھلی	ہلارے	کھاوے	میٹیاں	ناساں	تے
فعل	فعلون	فعلن	فعلن	فعلن	فعل

☆ ٹور کواری دی ٹر لے پتلیا ہرنا (26)

ٹور	کواری	دی	ٹر لے	پتلیا	ہرنا
فعل	فعلون	فعل	فعلن	فعل	فعلون

☆ کالا ناگ لکھایا مچھلی تیری تے (27)

کالا	ناگ	لکھایا	مچھلی	تیری	تے
فعلن	فعل	فعلون	فعلن	فعلن	فعل

☆ پت ماواں دے لڑدے پار سمندراں توں (28)

پت ما	واں دے	لڑدے	پار	سمندراں	توں
فعلن	فعلن	فعلن	فعل	فعلون	فعل

☆ بانکاں میچ نہ آئیاں ایہ لے پھڑمڑا (29)

بانکاں	میچ	نہ آئیاں	ایہ لے	پھڑمڑا	را
فعلن	فعل	فعلن	فعلن	فعلن	فعل

☆ لامیرے نال یاری نم نال جھوٹدے (30)

لامے	رے نل	یاری	نم نل	جھوٹ	دیے
فعلن	فعلن	فعلن	فعلن	فعل	فعلو

☆ کنیں مندراں پائیاں رانجھے جوگی نے (31)

کنیں	مندراں	پائیاں	رانجھے	جوگی	نے
فعلن	فعلن	فعلن	فعلن	فعلن	فعل

ہن دوجی قسم دی بولی دا عرضی وزن ویکھو:

☆ میری سس بھرماں دی ماری کھنگ کے نہ لنگھ منڈیا (32)

میرس	بھرما	دی ما	ری	کھنگ	ن لگھ منڈ	یا
فعلن	فعلن	فعلن	فعل	فعل	فعلن	فعل

اک ہور بولی دی تقطیع:

☆ میرا ویر پروہنا آیا ہٹیاں تے کھنڈ مک گئی (33)

مَرَوِیَ رَپَرُو نَا یَا ہٹِی تے کھنڈ مک گئی
فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ
وڈا چرن: فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ / یا کسے وی فَعْلُنْ دی جگہ تے فَعْلُنْ
چھوٹا چرن: فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ

ویکھیا جاوے تے چھوٹے چرن دا وزن اوہو اے پروڈے چرن دا وزن ودھ گیا۔ ایہ گل وی
دھیان جوگ اے کہ اگر اُتے لکھیاں گئیاں بولیاں دے وڈے چرن چوں ”میری“ تے ”میرا“ کٹ دتا
جاوے تے ایہ وی پہلے وزن والی بولی بن جاندی اے، جویں کہ:
☆ سس بھرماں دی ماری کھنگ کے نہ لگھ منڈیا
☆ ویر پروہنا آیا ہٹیاں تے کھنڈ مک گئی

بولی دے دوواں وزناں وچ بس ایہو فرق اے تے ایہ فرق ردھم دے لحاظ نال بارہویں
ماترے پاروں اے یعنی اگر بارہواں ماترا خالی اے تے پہلا وزن تے جے اوہدے وچ میرا، میری،
کدی، تیرا، تیرے، جدوں وغیرہ (دو حرف صحیح) دا اضافہ ہووے تے دوجا وزن۔ جویں کہ تھلے درج
کیتیاں بولیاں دے وڈے چرناں تے غور کرو:

☆ چچ نہیں وسن دے تیرے کتنی چچ پیاں ریوڑیاں (34)
☆ رنیں چچ نہیں وسن دے تیرے لگھرے تے پاویں بوٹیاں (35)
☆ بانکاں میچ نہ آئیاں ایہ لے پھڑ مترا (36)
☆ میرے بانکاں میچ نہ آئیاں کھریاں کر مترا (37)

تسیں ویکھیا اے کہ ایہ چاروں لوک بولیاں نیں۔ وڈے چرناں وچ ”رنیں“ تے ”میرے“
دے اضافے نال دوجا وزن بن جاندا اے۔ ایہناں مثالاں نوں ویکھ کے اسیں کسراں کہہ سکے آں کہ
بولی دا وزن اکو ہوندا اے یا 6 وار فَعْلُنْ اے۔ بحر حال وڈے چرن پاروں بولی دو قسمیں دی بن جاندی
اے۔ گوہ کریے تے پتہ چلدا اے کہ وڈے چرن وچ فَعْلُنْ دی تکرار دے نال فعل فَعْلُنْ دی جگہ فَعْلُنْ
(ع متحرک) آؤندا اے۔ عروضی طور تے ایہ بحر متدارک اے۔ بحر متدارک مثنیٰ وچ اٹھ وار فاعلن
آؤندا اے (دو مصرعیاں وچ)۔

فاعلن تے خبن زحاف عمل کر کے فاعلن نوں فَعْلُنْ بنا دیندا اے۔ تسکین اوسط نال ’ع‘ ساکن
ہوں پاروں فاعلن ہو گیا اے۔ زحاف خبن دی تسکین اوسط بارے کمال احمد صدیقی لکھدے نیں:
”خبین و تسکین، مجنون فَعْلُنْ، تسکین اوسط سے ع کے سکون کے ساتھ فاعلن ہو گیا۔“

یہ مخبون مسکن ہے۔ ایک ہی وزن کے دو مزاحف کی ضرورت یوں ہے کہ مقطوع
صرف عروض / ضرب میں آ سکتا ہے اور مخبون مسکن عام زحاف ہے یعنی صدر/
ابتداء حشو اور عروض / ضرب ہر مقام پر آ سکتا ہے۔“ (38)

حذف زحاف آخری رکن دے وند مجموعہ نوں ساقط کر دالے تے باقی بچیا ’فا‘ جیہوں ’فع‘ نال
بدل لیا تے ایہ محذوذاے۔

وڈا چرن: بحر متدارک مٹمن مخبون / مسکن محذوذا (اک مصرعہ یعنی چار رکن)
چھوٹا چرن: بحر متقارب مسدس اٹلم محذوف (اک مصرعہ یعنی تن رکن)
ایس وزن دیاں کچھ بولیاں دی تقطیع:

☆ میرا ہور سوال نہ کوئی اک میرے دکھ وند لے (39)

م ر ہو م ر سو ل نکو ئی اک م ر دکھ وڈ لے
فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن

☆ تینوں بھل گئے یار پرانے نویاں دے سنگ رل کے (40)

ت نہھل گ ع یا ر پرا نے نوئی دسگ رل کے
فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن

☆ گورے رنگ نے سدا نہیوں رہنا بھر بھر بک وند دے (41)

گ رگ ن سدا ن ی ر ہ نا بھر بھر بک وڈ دے
فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن

☆ تیرے بلھے نہ پھر کدے دیکھے اکھ نال گل کر گئی (42)

ت ر بلھے ن پھرک دے وے کھے اکھ ن گل کر گئی
فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن

☆ رانجھا کیل پٹاری پایا ہیر سیالنے (43)

ر جھکی ل پٹا ری یا ہیر سیالنے
فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن

☆ میری رکھ لئی ستھن دی ٹاکی ٹٹ پینے درزی نے (44)

م ر رکھ ل ستھن دی ٹا کی ٹٹ پ درزی نے
فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن

بحر تے وزن دی بھال دے بعد اک ضروری گل کہ بھادیں ایہ بولیاں ساڈے پنجاب دا ادبی

ورثہ میں تے سانوں ایہدے تے مان وی اے پر ایہدا ایہ مطلب نہیں کہ ایہ غلطیاں توں پاک نیں یا ایہناں وچ عروضی جھول نہیں۔ اج کل کالجاں، یونیورسٹیاں دے پڑھا کوآں تے چھند عروض دے جانوآں کولوں وی غلطیاں ہو جاندیاں نیں تے ساڈے کھیتاں وچ کم کرن والے کسان، مزدور، ہالی تے چھیڑوآں کولوں وی غلطیاں ہو سکدیاں نیں جیہڑے عروض توں اُکا وائجھے سن۔ کتابت دی غلطی تے لہجیاں دے فرق پاروں وی جھول آسکد اے۔ گل کرن دا مقصد اے کہ ساڈے ایس ائمے خزانے وچ وی غلطیاں موجود نیں۔ اجو کے دور وچ تنقید تے کافی کم ہو رہیا اے۔ جس پاروں دن بہ دن ادب وچ نکھار آ رہیا اے۔ ایس لئی ضروری اے کہ کجھ بولیاں دیاں غلطیاں دی نشاندہی کیتی جاوے تاں جے نویں نسل بولی نوں اوہدے اصلی رنگ روپ تے بنتر مطابق آکھ کے پنجابی ادب وچ وادھا کر سکے۔ ہن کجھ غلطیاں دی نشاندہی دیکھو۔ کاتب دیاں غلطیاں دی اک مثال:

☆ دو نین لوچدے چن جی تیرے درشن نوں (45)

کاتب نے استھے و سرام غلط جگہ تے رکھیا اے۔ بولی ایسراں رواں ہوندی اے:

☆ دو نین لوچدے چن جی تیرے درشن نوں

پنجابی وچ دیور دا لفظ دو طرح بولیا جاند اے۔ دیور (فعل) تے دیر (فعل) تے بولیاں وچ

ایہ دوویں طرح ورتیا گیا اے۔ پہلی بولی وچ دیور (فعل) تے دو جی وچ (فعل) دا وزن اے:

☆ پتلی نارنہ سہندی بول دیوراں دے (46)

☆ نکا دیور بڑاٹ پینا ہس دی دے دنگن دا (47)

پہلی بولی وچ دیور (فعل) پڑھاں گے تے بولی بے وزن ہو جاوے گی۔ ایس لئی کئی وار غلط

ادائیگی وی بولی نوں بے وزن کر دیندی اے۔ ہن کجھ بولیاں جیہڑیاں وزن دے لحاظ نال جھول

رکھدیاں نیں اوہناں دی میں اپنی جاچے تصحیح کیتی اے۔ تسیں آپ پڑھ کے اندازہ لا سکدے او کہ بولی

رواں تے چال مطابق ہوگی اے:

بولی: پتلے نماں دے ٹاہنے اڈ جا وریام تو تیا (48)

تصحیح: پتلے نماں دے ٹاہنے اڈ وریام تو تیا

بولی: لڈولگ کے بنیرے وچ ٹیا سٹیہ نی جاگ اڑیے (49)

تصحیح: لڈولگ کے بنیرے ٹیا سٹیہ نی جاگ اڑیے

بولی: لارالا کے بگانے پُت نوں آپ جا کے ترنجنیں وڑی (50)

تصحیح: لارالا کے بگانے پُت نوں آپ ترنجنیں وڑی

بولی: میرا لک سی ساڑھی والا نی چندرے سوائیاں سٹھناں (51)

- تصحیح: میرا لک سی ساڑھیاں والا فی چندرے سوائیاں سُتھناں
- بولی: زلفاں کالیاں گورا اے مکھ فی بدلاں چ چن سوہنیئے (52)
- تصحیح: کالی زلف تے گورا اے مکھ فی بدلاں چ چن سوہنیئے
- بولی: ڈھول ماں نال لڑیا سانوں چن چڑھیا (53)
- تصحیح: ڈھولا ماں نال لڑیا سانوں چن چڑھیا
- بولی: تیرا ترخناں چ بول پچھاناں بولی پامترا (54)
- تصحیح: تیرا بول ترخنیں پچھاناں بولی پامترا
- بولی: اوہ میرا ویر کڑیو کنیں مُندراں سندوری سر صافہ (55)
- تصحیح: اوہ میرا ویر کڑیو کنیں مُندراں سندوری صافہ
- بولی: سس بلونگڑی کنڈا نہ کھولے کوٹھے کوٹھے آجا ویرنا (56)
- تصحیح: سس چندری کنڈا نہ کھولے کوٹھے کوٹھے آجا ویرنا
- بولی: تینوں ویکھ کے بھکھی رنج جاواں ویر آوے ڈاچی چڑھ کے (57)
- تصحیح: تینوں ویکھ بھکھی رنج جاواں ویر آوے ڈاچی چڑھ کے
- ہُن ذکر اجیہیاں بولیاں داجیہڑیاں عرضی لحاظ نال تاں ٹھیک نیں پر لفظ اگے پچھے کر کے بولی
وچ مزید روانی تے نکھار پیدا ہوندا اے۔ اتھے لگدا اے کہ کاتب نے بے دھیانی توں کم لیا اے:
- بولی: لاہ سٹ ڈنڈی جھمکے تیرا روپ جھلیا نہ جاوے (58)
- تصحیح: لاہ سٹ ڈنڈی جھمکے تیرا روپ نہ جھلیا جاوے
- بولی: یار تڑ گیا وچھوڑا دے کے بیٹھی رواں چرنے تے (59)
- تصحیح: یار تڑ گیا دے کے وچھوڑا بیٹھی رواں چرنے تے
- بولی: مینوں رنگ دے لارا پچنی اسی دے پھل ورگی (60)
- تصحیح: چنی رنگ دے لارا مینوں اسی دے پھل ورگی

میں نشاندہی واسطے کجھ مثالاں دتیاں نیں اجیہیاں ڈھیر غلطیاں نیں جیہناں دی تصحیح کر کے بولی
نوں مزید نکھار یا جاسکدا اے۔ بولی دے عرضی ویروے دی میں اپنی سمجھ بوجھ مطابق اک چھوٹی جیہی
کوشش کیتی اے تے لوک بولیاں وچ موجود گھائے وادھے ول وی دھیان دوا یا اے۔ ایس کوشش دا
مقصد صرف ایہو اے کہ ساڈے نوک اُتے تنقیدی کم بہت گھٹ ہو یا اے۔ مینوں امید اے کہ دو جے
سو جھوان تے محقق وی ایس تنقیدی خلاء نوں پُر کرن واسطے میدان وچ پیر رکھن گے تے میں اپنی ایس
لکھت بارے اختلافی وچاراں نوں ہمدے متھے قبول کرن لئی تیار آں۔ کیوں جے مثبت تنقید ادب دی

بڑھوتی تے نکھار واسطے بہت ضروری اے۔

References:

- * Ph.D. Scholar, Department of Punjabi, Punjab University Oriental College, Lahore.
- 1- Saif-ul-Rehman Dar, Dr.- Rukh TaN Harey Bhary (Lahore: Paksitan Punjabi Adabi Board, 1985)90.
- 2- Muhammad Ajmal Saroosh- Urdu Gazal mai Arooz Tajarbat (Faisalabad: Rohi Books, 2016)13.
- 3- Mirza Yas Azeem Abadi- Charag-e-Sukhn (Lahore: Majlis Taraqi Adab, 1996)88.
- 4- Tanveer Bukhari- Tamahi "Punjabi Adab" (Lahore: Paksitan Punjabi Adabi Board, January to March 1987)48.
- 5- Tahira Sara- (Chon) Boldi Mitti (Lahore: Sanjh Publications, 2016)17.
- 6- As Above, 17.
- 7- Mumtaz Rashid Lahori- Boliyon ky Rung (Lahore: Sulekh Book Makers, 2020)15.
- 8- Abdul Ghafoor Darshan- Boliyan (Islamabad: Lok Visa ka Qaomi Adara, 1980)63.
- 9- As Above, 87.
- 10- Maqsood Nasir Ch.- Punjab dy Lok Geet (Lahore: Taj Book Dipo Urdu Bazar, 1995)243.
- 11- Yaseen Zafer, Dr.- Phul Tut Gey Khirhan Ton PehlaN (Faisalabad: Maktaba Andleeb, 1994)75.
- 12- As Above, 69.
- 13- As Above, 81.
- 14- As Above, 84.
- 15- Abdul Ghafoor Darshan- Boliyan, 101.
- 16- As Above, 96.
- 17- Yaseen Zafer, Dr.- Phul Tut Gey Khirhan Ton PehlaN. 58.
- 18- As Above, 209.
- 19- As Above, 126.
- 20- Muzamil Ahmad- Neeli dy Lok Geet (Lahore: Classic Regal Chok, 2005)122
- 21- Maqsood Nasir Ch.- Punjab dy Lok Geet, 248.
- 22- Yaseen Zafer, Dr.- Phul Tut Gey Khirhan Ton PehlaN. 36.
- 23- Kanwal Mushtaq- Boliyan (Lahore: Adara Sooraj Mukhi, 1972)28.
- 24- As Above, 106.
- 25- Abdul Ghafoor Darshan- Boliyan, 64.

- 26- Yaseen Zafer, Dr.- Phul Tut Gey Khirhan Ton PehlaN, 193.
- 27- Abdul Ghafoor Darshan- Boliyan, 63
- 28- Yaseen Zafer, Dr.- Phul Tut Gey Khirhan Ton PehlaN, 84.
- 29- Abdul Ghafoor Darshan- Boliyan, 101.
- 30- Yaseen Zafer, Dr.- Phul Tut Gey Khirhan Ton PehlaN, 82.
- 31- Abdul Ghafoor Darshan- Boliyan, 160.
- 32- Maqsood Nasir Ch.- Punjab dy Lok Geet, 243.
- 33- As Above, 243.
- 34- Yaseen Zafer, Dr.- Phul Tut Gey Khirhan Ton PehlaN. 37.
- 35- As Above, 37
- 36- Abdul Ghafoor Darshan- Boliyan, 101.
- 37- As Above, 101.
- 38- Kamal Ahmad Sidiqi- Ahang aor Arooz (New Dehli: Qaomi Concil Faroog Urdu Zuban, 2006)109.
- 39- Maqsood Nasir Ch.- Punjab dy Lok Geet, 242.
- 40- Kanwal Mushtaq- Boliyan, 41.
- 41- As Above, 26.
- 42- As Above, 14.
- 43- As Above, 67.
- 44- As Above, 44.
- 45- Yaseen Zafer, Dr.- Phul Tut Gey Khirhan Ton PehlaN. 133.
- 46- Kanwal Mushtaq- Boliyan, 22.
- 47- As Above, 102.
- 48- As Above, 19.
- 49- Yaseen Zafer, Dr.- Phul Tut Gey Khirhan Ton PehlaN. 77.
- 50- As Above, 96.
- 51- Muzamil Ahmad- Neeli dy Lok Geet, 114.
- 52- Yaseen Zafer, Dr.- Phul Tut Gey Khirhan Ton PehlaN. 105.
- 53- Punjabi Lok Geet (Lahore: Aiena Adab, 1986)49.
- 54- Yaseen Zafer, Dr.- Phul Tut Gey Khirhan Ton PehlaN. 207.
- 55- As Above, 45.
- 56- As Above, 47.
- 57- As Above, 45.
- 58- As Above, 159.
- 59- As Above, 98.
- 60- Kanwal Mushtaq- Boliyan, 92.